
DRUŠTVO

Pregledni rad
UDK 159.9:316.6
(68-104)
Primljeno 16. veljače 2012.

*Zlatko Miliša i Miroslav Bagarić**

Stilovi ponašanja i vrijednosne orijentacije

Sažetak

Vrijednosti su ključni pojam u analizama stilova ponašanja i vrijednosnih orijentacija. Vrijednosti utječu na kriterije odabira načina, sredstava i ciljeva djelovanja (Kluckhohn), važnosti u zadovoljavanju potreba te označavaju vjerovanja da je određeni način ponašanja ili krajnji cilj egzistencije osobno i društveno poželjniji u odnosu prema suprotnom (Rokeach). Životni stilovi se, u teoriji i empirijskim istraživanjima, (nužno) uspostavljaju putem vrijednosti i vrijednosnih orijentacija. Ovdje je vidljiva poveznica životnih stilova i vrijednosnih orijentacija, koje je nedopustivo odvajati ili ne dovoditi u svrshodnu vezu u teorijskim i empirijskom istraživanjima. U radu smo analizirali ključne pojmove (iz podnaslova članka), a koje smo i sami koristili u vlastitim istraživanjima. Temeljem (i) tih iskustva ponudili smo budućim istraživačima neke razlike, kao i važne poveznice vrijednosnih orijentacija i stilova ponašanja (osobito mlade generacije), čime smo željeli olakšati budućim istraživačima brojne nedoumice, od terminoloških nejasnoća do interpretacije podataka. Osobito smo naglasak stavili u analizama uloge medija u oblikovanju preferencija i životnih stilova kod mlade generacije.

Ključne riječi: vrijednosti, vrijednosne orijentacije, životni stil, stilovi ponašanja, nižno ponašanje, nižni stilovi i mediji

* Zlatko Miliša je doktor znanosti i redoviti profesor Sveučilišta u Zadru i Sveučilišta u Osijeku, e-pošta: zlatkomilisa@net.hr, a Miroslav Bagarić je ravnatelj Gimnazije u Sisku, e-pošta: miroslavbagaric@gmail.com

SOCIETY

Review article

UDK 159.9:316.6

(68-104)

Received February 16th, 2012

*Zlatko Miliša i Miroslav Bagarić**

Behavioural Styles and Value Orientations

Summary

Values are the key term in analysis of behavioural styles and value orientations. Values influence choice criteria of means, assets and goals of action (Kluckhohn), importance in need satisfaction and indicate beliefs that a certain way of behaviour or the ultimate goal of existence is personally and socially more acceptable in relation to the opposite (Rokeach). Lifestyles are, in theory and empirical research, (necessarily) established through values and value orientations. Connection between lifestyles and value orientations is visible here and it is inadmissible to separate them or not to, purposefully, associate them in theoretical and empirical research. In the paper we analysed key terms (from the subheading of the paper), which we, ourselves, had used in our own research. Based on these experiences we offered to future researchers some distinctions and, also, important links between value orientations and behavioural styles (especially of the young generation), with which we wanted to make numerous concerns easier for future researchers- from terminological ambiguities to data interpretation. We put particular emphasis on analysis of the role of media in formation of preferences and lifestyles of young generation.

Keywords: values, value orientations, lifestyle, behavioural styles, risk behaviour, risk styles and media

* Zlatko Miliša has a PhD and he is a professor at University of Zadar and University of Osijek, e-mail: zlatkomilisa@net.hr, and Miroslav Bagarić is a school principal at Sisak Gymnasium, e-mail: miroslavbagaric@gmail.com

„Vrijednosti su pokretački i regulacijski čin odgoja.”
(A. Mouniotte)

Društvo krize i rizična ponašanja

Rizično ponašanje (*risky behaviour*, *рискованное поведение*) usko je povezano s ljudskom djelatnošću na svim razinama društvene organizacije i posljedica je slobode izbora (ГОЛОВИН, 2001), a temelji se na pojmu rizika koji neki određuju kao „cilju usmjereno ponašanje društvenog subjekta koje se ostvaruje u uvjetima nesigurnosti njegovih rezultata” (Зубков, 2003, 65). Sociolozi sve više raspravljaju o društvu rizika u kojem izgradnja novih tehnologija stvara nove (tehnološke, industrijske) rizike (Beck, 1992). Rizik postaje predmetom interdisciplinarnih istraživanja (Luhmann, 1991; Зубков, 1999; Зубков, 2001), a analizira se kroz tipove rizika, procjenu rizika, spremnost na rizik ili izbor rizika (Luhmann, 1991).

Jezično određenje *rizika* djelomično je dano u formulaciji da je to opasnost „koja se do stanovite mjere može predvidjeti i kojoj se može odrediti intenzitet” (Anić, 2005). Riječ *rizičnost* u slavenskim govornim područjima prvenstveno se povezuje s nepromišljenim odlukama ili djelovanjima. Za rizično ponašanje se podrazumijeva da, s visokom vjerojatnošću, rezultira kršenjem pravila i zakona, narušavanjem zdravlja i/ili životnom opasnošću, neodgovornim odnosom prema sebi, partneru, socijalnoj sredini i društvu uopće. Kao takvo, ono „nepovoljno djeluje na daljnji psihosocijalni razvoj mlade osobe, odnosno povećava vjerojatnost prema razvoju poremećaja u ponašanju” (Ricijaš, Krajcer, Bouillet, 2010). Kao takvo, postaje predmetom, ponajprije psihologijskih istraživanja (od 60-ih godina XX. stoljeća). Već je tada zapaženo, a kasnije nije osporeno (Jessor, 1998 i Uzelac, Bouillet, 2007, prema Zloković, Vrcelj, 2010; Bašić, 2009), da postoje ljudi koji ispoljavaju veću sklonost k rizičnom ponašanju od drugih što se može označiti terminom *djeca/mladi u riziku* (Bašić, 2009).

Rizično ponašanje je usko povezano s (određenim) vrijednostima i vrijednosnim orijentacijama. Rizik aktivnosti se povezuje s mogućnošću kakvog gubitka “poželjnih” vrednota (zdravlja, sigurnosti, uspjeha...) kod preferiranja hedonističke vrijednosne orijentacije, kao potencijalno rizičnog čimbenika. Kao rizični čimbenici mogu se pojaviti izostanak moralnih normi, samoaktualizirajuće ili socijalne vrijednosne orijentacije. Tada ulazimo u prosudbu vrijednosnog karaktera što je teško (egzaktno)

empirijski utvrditi. Iako su u znanstvenim empirijskim istraživanjima utvrđene vrijednosne orijentacije, one same po sebi ne objašnjavaju rizično ponašanje, jer su uključeni aksiološki elementi, samo kao jedan od elemenata rizičnog ponašanja. Neprilagođena aktivnost u uvjetima potencijalnog rizika temelji se na hipotezi da je jedan od mogućih oblika aktivnosti, u kojoj situacija potencijalne prijetnje pobuđuje želju, upravo kretanje subjekta u susret opasnosti kao njegov slobodan izbor. Drugim riječima, pretpostavlja se da je čovjek sposoban riskirati, iako pri tome ne dobiva situacijske prednosti. Takvi pristupi impliciraju definiciju čovjeka kao društvenog bića, koji treba slijediti pravila (grupe) ili društvene norme i izbjeći rizik na temelju postojećih društvenih standarda ponašanja.

Na prvi pogled određenje čovjeka kao društvenog bića (Platon, Aristotel, Hegel, Marx) ne sadrži ništa negativno, ali posljedice ovoga određenja mogu biti (i često su bile) pogubne. Ukoliko je ljudska bit društvena, onda čovjek njezinu puno ostvarenje "zahvaljuje" zajednici u kojoj živi i izvan nje on ne može ostvariti tu bit. Ako je tako, onda društvo, zajednica, ima(ju) pravo prvenstva nad svojim članovima, pošto joj oni zahvaljuju za svoje ljudsko biće. "Viši interesi" zajednice postaju imperativima pojedincu. Od presudne je važnosti, dakle, pokazati da je ovo određenje čovjeka teorijski neodrživo, a ne samo moralno neprihvatljivo. Valja pokazati da nije moguće racionalno opravdati bezuvjetno "žrtvovanje" pojedinca za „ono opće“. Takva bezuvjetna identifikacija sa skupinom znači izostanak vlastitog identiteta. Ako je mjerilo socijalizacije dobro integrirana ličnost, što ćemo (onda) s neadaptibilnim osobama koje su obilježile ljudsku povijest, a bile su progonjene od različitih režima samo zato jer su (bitno) odskakale od „prosjeaka“?! Tumačenja da je društvenost bit ljudske prirode, teorijski (teologijski, filozofijski i znanstveno) nisu dokazana, a ljudska povijest ih najvećim dijelom osporava. Sama Marxova teza o čovjeku kao "najvišem biću" odnosi se na čovjeka kao vrstu, što pretpostavlja da postoji skup svojstava koje čine ljudsku bit. Ovo je silogizam na razini esencijalizma, ali za koji nema iskustvenih premisa, pa je takav konkluzivni argument samo spekulativni konstrukt. Uostalom, zar društvenost nije karakteristika primjerenija životinjskoj vrsti nego li ljudima za koje se može zaključiti da rade na nezaustavljivom procesu samouništenja (protiv svake logike društvenosti)?! Prepoznamo li to u situacijama u kojima olako kvalificiramo nedostatno „uklopljene“ pojedince u kolektivitet kao asocijalne, i koje su implikacije tog vrijednosnog suda?

Biti prilagođen u duboko bolesnom društvu nije mjerilo zdravlja. Nastojati ugoditi svima je „recept” za neuspjeh i/ili nezadovoljstvo sobom. U svakodnevnom životu svjedočimo da se pojedinci koji nisu „prosječni”, već su „ispred vremena” nazivaju čudacima i proglašuju asocijalnima. Nastranima, radoholičarima, asocijalnima nazivaju se pojedinci koji uživaju u kreaciji, prvenstveno od osoba koje nemaju tu vrlinu ili (stvaralački) poriv. Zar je uspješan pojedinac samo onaj koji je priznat po svojem društvenom statusu, onome koliko ima (materijalnog), koliko je snalažljiv ili prilagodljiv, ili se uspješnost može mjeriti i po tome koliko se pomaže drugome (bez naknade), ili kad se pojedinac uspješno odbija pritiscima grupe? Baš zato što nemaju u sebi taj dar ili poriv, takve humanitarce, kreativce (se) olako etiketira(ju).

U tom kontekstu ovdje vrijedi spomenuti jedan eksperiment.

V. A. Petrovski (Петровский, 1997, prema Солнцева, Смолен, 2007) govori o riziku u okviru sklada i neprilagođenosti. U njegovu eksperimentu napravljeni su uvjeti u kojima je ispitanik mogao ostvariti dvojak odnos prema onome što je pokazano kao cilj zadataka i prema situacijskom čimbeniku prijatnije uključenom u uvjete izvršenja zadataka. U eksperimentu se koristio model promatranja pokretnog cilja, uz mogućnost da subjekt sam utvrđuje blizinu cilja „opasnoj” zoni. Pri tome je mjera rizika zavisila o samom ispitaniku, jer pretpostavljanje „rizičnih” izbora „neutralnima” nije ispitaniku davalo nikakve vidljive prednosti (nagrade, podstreke itd.) u odnosu prema neutralnoj varijanti. Tako su se stvarali uvjeti za „nesebičan” rizik. Rezultati su pokazali da je 47% ispitanika ostvarilo pokušaje izbora rizičnih ciljeva pri čemu je izbor, u pravilu, praćen izraženim znakovima emocionalne napetosti. Zato Petroskovljev hipotetički model donošenja odluka u situaciji potencijalne opasnosti ima velik objašnjavajući potencijal rizičnih izbora. Petrovski ga naziva modelom „penjućeg (uzlaznog) kretanja k riziku” ili „penjanje k riziku”. To je hijerarhijski organiziran model aktivnosti u situaciji neizvjesnosti u kojem je adaptivnom impulsu za bijeg na svakoj od tri razine uspinjanja (urođene reakcije, individualno stečene i vrijednosno uvjetovane) suprotstavljena neadaptivna pobuda. Nadjačavanje adaptivnog nad neadaptivnim impulsom dovodi do odluke o neriskiranju, a u obrnutom slučaju do izbora rizičnog postupka. Kad su razlike između adaptivnog i neadaptivnog impulsa izjednačene te se poništavaju, izbor varijante ponašanja je otežan i ovisi o socijalnom iskustvu subjekta koji će u osobnim ili društvenim vrijednostima tražiti oslonac za svoju odluku.

Izbor rizičnih djelovanja interpretira se kao rezultat suradnje među tendencijama jedne i drugih razina s tim da vrijednosti rizika ne funkcioniraju u obliku univerzalnih norma, već konkretnih društvenih okolnosti. Za poželjno ponašanje kaže se da se radi o prosocijalnom, a o društveno neprihvatljivom kao asocijalnom ponašanju za koje objašnjenja traži u E, N i P čimbenicima¹. Rizično ponašanje usko je povezano s neadekvatnom reakcijom na iskušenje. Uvjerenje da je svaka nova generacija izložena sve opasnijim iskušenjima treba biti poticaj interdisciplinarnim istraživanjima. Slijedom toga, u nastavku aktualiziramo dva pitanja: Što je, u osnovi, iskušenje? Što se može pojaviti kao iskušenje? Ako je zabranjeno još i nepoznato, rijetko koji pojedinac (osobito mlada osoba) će odoljeti iskušenju (Юрий Татаркин, <http://www.aphorism.ru/236.shtml>). Jedini način izbjavljenja od iskušenja jest - prepustiti mu se (Oscar Wilde, <http://www.aphorism.ru/236.shtml>). Iskusi nešto ne znači samo proživjeti (i preživjeti) susret s nečim nepoznatim uz početni neizvjestan ishod za samoga sebe. Ono ima i aksiološki predznak. Zar kreativnost i kritičnost nisu izazovi? Iskušenje nije samo želja za nečim lošim ili neodoljivim, već i primamljivim izazovom. U oba slučaja ima vrijednosne implikacije u istraživanju sebe i svijeta oko sebe. Iskušenje je prožeto i kreativnim izazovima, ali i (potencijalnim) opasnostima. Odluka se, ponekad, nalazi između osobnog izbora i društvenih normi. Osobni je izbor, pak, naslonjen na dotadašnja životna iskustva, etičke vrednote, moralnu čvrstinu, stavove, karakteristike ličnosti i društvenog okruženja. U današnjem vremenu nametnutog konzumarizma, ljudi se upuštaju u (društveno piticane) rizike radi materijalne dobiti, sigurnosti, a sve češće postaju ovisnici o kreditima, upadajući u (dirigirano) dužničko ropstvo. Iskušenje je privlačna, kreativna, a katkad opasna „igra“, kao što su npr. prvo pušenje, pijanka, prvi *joint*, prva tableta *ecstasyja*... U osnovi je iskušenja neposlušnost normama, zahtjevima sredine, naredbama, propisima, autoritarnom zahtjevu.

"Dijete u riziku" označavamo prema njegovu ponašanju na kontinuumu od niskog rizika do visokog rizika. Na kraju skale (kontinuumu) rizičnog ponašanja "nalaze se razvijeni oblici poremećaja u ponašanju" (Bašić, 2009, 36). Takav pristup „riziku“ označava situaciju koja nije nužno (trenutačni) problem, ali postaje rizik ako izostanu pravodobne pedagoške intervencije. Posljednji korak u kontinuumu je aktivno sudjelovanje u rizičnim aktivnostima što je manifestiranje

¹ Ekstraverzija-introverzija, neuroticizam, psihoticizam.

poremećaja u ponašanju (Bašić, 2009). Za odrasle, pogotovo odgojitelje, stalna je obveza imati na umu činjenicu da je osobito današnje doba odrastanja - doba rizika i da su oni izazovi mladima te se može reći da je današnje doba – „bojišnica” svjetskih razmjera na kojoj svake minute „gine” jedna do dvije osobe samo od posljedica predoziranja ili konzumiranja droga (Pozaić, 1992).

Oblici rizičnog ponašanja mladih se umnažaju: od pušenja duhana i marihuane i konzumiranja „težih“ droga, ispijanja alkohola, tabletomanije, izgladnjivanja, prejedanja, ovisnosti o medijima, brzinama, kladenja i kartanja, brzih vožnji, vandalizma, sve do različitih vrsta (auto)destruktivnog ponašanja.

Pad dječje koncentracije sve je izraženiji već od rane dobi. Mnogi učitelji u radu s djecom kažu kako je problem poremećaja koncentracije sve izraženiji, pogotovo u osnovnim školama. To se ne vidi samo u ispunjavanju školskih obaveza, nego i u ponašanju izvan školskih klupa, npr. na izletima i ekskurzijama. Kažu: “Uđete s njima u crkvu, a oni za pet minuta pitaju kad ćemo u muzej. Odvedete ih u muzej, oni za pet minuta pitaju kad se vraćamo u hotel. Sad zamislite kako je takvoj djeci sjediti pet sati u školi. Ne samo da ne mogu mirno sjediti, nego ne mogu niti zadaću napisati“. Zar se imamo pravo čuditi kad su naše su škole (p)ostale „tvornice“ nepotrebnih informacija, pretrpanih programa koji kod djece ubijaju kreativnost i kritičnost, da u Hrvatskoj (i) danas ima 6 posto osnovnih škola koje rade u tri smjene?

Poremećaj pažnje s hiperaktivnošću, poznat i kao ADHD odnosno "attention deficit hyperactivity disorder" je poremećaj samokontrole, koji najčešće uočavamo kod djece. Učestalost je od 1 do 5% u ukupnoj populaciji djece. Smetnje ovog poremećaja su vidljive od (poremećaja) pažnje, percepcije, motorike, učenja, mišljenja, emocija, ponašanja, do poremećaja spavanja i tjelesnog razvoja. Nastavnici koje ne znaju prepoznati ovaj sindrom, opisuju tu djecu kao neposlušnu, onu koja se dosađuju na nastavi, lijenu ili agresivnu. Njihovo pomanjkanje pažnje, nemir, impulzivnost, loši nastavnici vide kao “poremećaj”, kažnjavaju ih lošim ocjenama (i u ponašanju), umjesto da njihovu energiju pravilno usmjeruju. Takva percepcija rezultira stigmom i gubljenjem dječjeg samopouzdanja. Na temelju toga iznosimo tezu: Biti prilagođen u duboko bolesnom društvu nije mjerilo zdravlja.

Prema podacima Ministarstva znanosti obrazovanja i sporta, 2011. godine zabilježeno je 2355 slučajeva nasilja u školama. Nemaju podatke

koliko su ti isti nasilni klinici prethodno bili izloženi nasilju, novijih istraživanja i podataka djece s poremećajem koncentracije, koliko je u porastu nasilje djece prema roditeljima, nastavnicima, ni novijih podataka o internetskom zlostavljanju.

Danas se opravdano tvrdi da je dosada novi porok (osobito mladih). «Dokolica» je u starogrčkom jeziku označavala stvaralaštvo u vremenu izvan (obaveznog) radnog vremena, ali se to, još od reformacije, mijenjalo, tako da se danas dokoličarenje izravno povezuje s hedonizmom, dosadom, ispraznim zabavama, neselektivnim korištenjem medija i konzumentskim stilom života te povezuje (u istraživanjima) s različitim vrstama ovisnosti o (s)tvarima! Za mladog čovjeka rizično je kad dokoličari, jer mu u «ubijanju dana» mnoge negativne ponude mogu izgledati primamljivo.

Jednako tako se i pojam «praksa», koji dolazi od *praxis*, što je u staroj Grčkoj podrazumijevalo privlačnu aktivnost (za povlaštenu manjinu). Danas se (i) taj pojam «otrgnuo» svojem prvotnom određenju, jer podrazumijeva rutiniziranu, čak i nametnutu aktivnost. Te činjenice treba uvažavati, a ne dopustiti da metodološki puritanci nameću termine koji ostaju još samo u teorijskim raspravama, daleko od recentnih empirijskih istraživanja. U empirijskim istraživanjima slobodnog vremena mladih, (koje kasnije analiziramo) najzastupljenija je orijentacija na dokoličarenje: gledanje televizora, surfanje po Internetu, slušanje radija, čitanje revija, časopisa, novina, izležavanje, lutanja po gradu, trgovačkim centrima i sl.) te orijentacija na zabavu, (odlazak na koncerte, izlazak u diskoklubove, odlazak na kućne zabave). Zar to nisu svojevrsne rizične aktivnosti?

Ako je „rad“ čovjekova *differentia specifica* koja se izražava u obliku *svjesne i svrsishodne djelatnosti*, kako objasniti njegove karakteristike otuđene djelatnosti (prinudne i radno nesvrsishodne) u prevladavajućem „carstvu nužnosti“ (Marx)?! Brojna istraživanja upozoravaju na visok stupanj otuđenosti i anomičnosti čovjeka u procesu rada (od proizvoda rada, sredstava za rad, drugih ljudi i samoga sebe). U svakom slučaju, ne mogu se pronaći racionalni argumenti kad se kaže da je za sve ljude rad prokletstvo, ili suprotno tome, „dar Božji“. Vrijednost rada može biti shvatljiva jedino *a posteriori*, a to znači onda kada se utvrdi koliko rad oplemenjuje ili osakaćuje. Sve su to važni aspekti u analizama rizičnog ponašanja.

Čimbenici rizičnog ponašanja

Suvremeni svijet potresaju dirigirani nemiri. Glavni "protagonisti" nereda su anarhisti i korporatisti (Miliša, 2011), a ovdje ćemo staviti naglasak na anarhistički aspekt nasilja.

Opasnosti proizlaze iz danas „rehabilitirajućih“ promišljanja predstavnika anarhističkog učenja Mihaila Bakunjinina i njegova dominantnog životnog pravila: „Strast za razaranjem također je kreativna strast“. U Danskoj su još devedesetih godina anarhisti intenzivirali svoje aktivnosti zauzimajući napuštene državne objekte, (prvenstveno vojne baze) za širenje svojih slobodarskih ideja. To je bio razlog zašto se 1991. god., najprije u Danskoj, započelo s projektom «Piloti kaosa» (kaos Ploterne). Isti projekt je kasnije razvijen u svim skandinavskim zemljama. Danas ga prihvaćaju i SAD i Japan, s ciljem da se spriječi daljnje beznađe mladih i njihova dezorijentiranost kao posljedica društvene dezorganiziranosti u bavljenju stvarnim potrebama mladih.

Knjiga - anarhistički manifest - 'Nadolazeća pobuna' objavljena je u Francuskoj 2007. godine. U poglavlju „Sedmi krug“ otkriva ciljeve: „Mi ne želimo zauzimati teritorij, želimo biti teritorij... Katastrofa ne dolazi, ona je ovdje. Mi se već nalazimo u kolaps civilizaciji.“ Predlažu blokade sveučilišta, sabotiranja pruga, dalekovoda... Uzimaju kao poticajan primjer iz lipnja 2006. kad su pobunjenici u pokrajini *Oaxaca* u Meksiku zauzeli važnije vladine institucije i javne zgrade, a negdje protjerali i gradonačelnike. Navode „dobre primjere“ pljačkanje trgovina i banaka gdje je god moguće. Cilj (im) je osloboditi teritorij od okupacije policije, svrgnuti vlast na lokalnoj razini.

U njemačkoj novini *Süddeutsche Zeitung*, (dostupno na Internetu od 11. kolovoza) *Wilhelm Heitmeyer*, ravnatelj Zavoda za interdisciplinarno istraživanje sukoba i nasilja na Sveučilištu Bielefeld, smatra da niti jedna zemlja u Europi više nije izuzeta (i) od znatno brutalnijih nereda. Konstatira da mladi još jedino vjeruju vršnjacima, s kojima se homogeniziraju i kod ovih nereda, samo da bi pokazali solidarnost (pa i u nasilju). Kako kaže, mladi su od odraslih vidjeli kako državne zakone pretvoriše u “zakone džungle”. Represija je “kontraproduktivna”. Navodi primjere kada državne institucije umjesto da rješavaju socijalne probleme, iste samo potiču. Heitmeyer prognozira “masovno nasilje” u čitavoj Europi.

Mladi sve više postaju rizična populacija te se neki tako i počinju učestalo ponašati. Devijantno ponašanje nije nužno i delinkventno ponašanje. Prva grupa je sve brojnija. Stručnjaci delinkvenciju opisuju kao protudruštveni oblik ponašanja i složenu socijalno-patološku pojavu, odnosno vrlo složen i međusobno uvjetovan kriminološko, pravni, ekonomski, psihološki, sociološki, obiteljski, pedagoški, medicinski i opće društveni problem. Delinkventna ponašanja često su „vapaj utopljenika“, koji tek rijetki primjećuju, a većina ih ne razumije ili represivno reagira. Brojna istraživanja upozoravaju na to da je kod mladih zapažen sindrom poremećaja u ponašanju koji je čvrsto povezan s karakteristikama modernog društva: narušeni obiteljski odnosi, odnosi s vršnjacima, osamljivanje, maltretiranje, zlostavljanje, agresija, delinkventno ponašanje, destruktivni stavovi i dr. Nasilje postaje opasno kada dobiva na legitimnosti. Rezultati u sportu su „vidljivi“ samo ako pobijediš. Jednako tako, djeca i mladi postaju primijećeni u međuvršnjačkom nasilju. U školama postaju „vidljivi“ učenici koji su pod sankcijama. Ako je to tako, zašto onda mlade tretirati kao "rasadnik" širenja društveno neprihvatljiva ponašanja?

Čimbenici rizičnog ponašanja koji potiču nasilje su: 1. izostanak neposredne komunikacije na svim razinama, 2. nedostatak stručnjaka, pogotovo specijalista u radu s nasilnom djecom ili zlostavljanom djecom, 3. činjenica da je agresivnost u mnogim segmentima društvenoga života mladima poticaj i/ili im plijeni pozornost, 4. da su mladi u većini država na rubu društva i da (p)ostaju prognanici života, 5. konzumentsko-hedonistička orijentacija, uz dokoličarenje se udružuje s ovisnošću o različitim opijatima i nasiljem kao novim životnim stilom mladih, 6. u svijetu politike i društvenih institucija agresivnost je (čak i) poželjna jer se njome stječe simbolički ili statusni simbol vođe i 7. izostanak kvalitetnih i učinkovitih preventivnih programa. Istraživači druge uzroke agresivnosti nalaze u visoko otuđenim društvima (*M. Belančić, 1970.*). Posttraumatski (ratni) sindrom, nesigurnost u izboru životnoga puta, opskurne nasilničke scene na ekranima računala i televizora, posljedice rata, sukobi među generacijama i među djecom čine mlade *prognanicima života*. Nasilje u školama, na ulici, sportskim terenima, zlostavljanje u obitelji, dokoličarenje i kaos u mislima mladih - samo su izvedenica agresivnosti i reakcija mladih na dezorganiziranost društva po pitanjima potreba mladih. Situacija postaje opasna kada dobiva na legitimnosti i postaje poticajna mladom naraštaju. Ovisnost, nasilje i dokoličarenje postaju novi stil života mladih (istraživanje *dr. A. Leburii* i *dr. Inge Koludrović* u knjizi "Skeptična generacija"). Mladi su

usvojili pogubnu poruku konzumerističkog društva da sve ima cijenu, a ništa nema vrijednost. Oni (pod svaku) cijenu žele biti primijećeni. Destruktivno ponašanje je način privlačenja pozornosti. Mladi sve učestalije nasiljem traže svoju promociju (u medijima ili među vršnjacima). Oni ne osjećaju da su subjekt u društvu, jer su godinama instrumentalizirani ili zanemarivani kao subjekt u odgoju, obitelji, društvu. Većina katastrofa proizlazi iz društvene nebrige za idealne slike mladog čovjeka, a to je ono što razara svako zdravo tkivo. Mladost svakodnevno ponižavanje izražava u nemirima. Gnjevna masa, po definiciji, emotivno reagira na izvanjske okolnosti, a njezini članovi pokazuju lakovjernost, sklonost nasilju, netolerantnosti i nekontroliranim emocijama.

Desetljećima akumulirani skepticizam kod mladih je stvorio izigranu – „bumerang generaciju” (Miliša, 2011). Ta generacija (ne)izravno preuzima anarhističku paradigmu društva bez hijerarhije, normi, pravila i poštovanja pred autoritetima. Odgojna atrofija škole, paternalizam zajednice i roditelja, permisivni odgoj, indiferentni roditelji te desetljećima zanemarivane potrebe, problemi i preferencije djece i mladih stvorili su današnju- „rizičnu“ i/ili „bumerang generaciju“.

Češki književnik Milan Kundera je u svojem romanu „Šala“ opisao karakteristike djece i mladih, koje su danas iznimno aktualne: „Mladost je užasna (...), to je pozornica po kojoj u najrazličitijim kostimima hodaju djeca i izgovaraju naučene riječi koje tek napola razumiju, ali kojima su fanatično odana...” To je „igralište fantazirane mase djece kod kojih se imitirane strasti i postavljene uloge pretvaraju u katastrofično stvarnu stvarnost“ (Kundera, 1984., 102).

Još kao mlad, ruski književnik Ljermontov je kroz portretiranje Pečorina portretirao i poroke cijelog današnjeg mladog naraštaja. Pečorin je bio neobičan i nadaren mladić, koji je zbog teških društvenih okolnosti ostao odbačen od društva. Bio je neshvaćen mladić, koji je propao upravo zato što ga je mučio dvostruki moral u svijetu. Problem današnje mladeži leži upravo u riječima kojima Pečorin opisuje samoga sebe: "Svi su na mom licu vidjeli znake ružnih osobina, kojih nije bilo u mene, ali su pretpostavljali da ih imam, pa su se pojavile. Bio sam skroman – pretvorili su me da sam lukav, pa sam se povukao u sebe. Snažno sam osjećao dobro i zlo; nitko me nije mazio, svi su me vrijeđali, pa sam postao zlopamtilo... Bio sam spreman zavoljeti cijeli svijet, ali me nitko nije shvatio, pa sam naučio mrziti. Moja siva mladost protekla je u borbi sa samim sobom i sa svijetom; plašeci se podsmjeha, sakrivao sam svoje najljepše osjećaje na

dnu srca – i ondje su i umrli. Govorio sam istinu – nisu mi vjerovali pa sam ih počeo varati... Postao sam moralni bogalj!" (Ljermontov, 2002., 126-127.)

Mladi žive u društvu krize – koju oni nisu izazvali, društvu rizika – koje oni nisu proizveli, već upravo obratno: oni postaju žrtve društva krize i društva rizika. Istraživanja pokazuju da nasilje *nad* mladima generira nasilje *među* mladima. Mladi nasilnici se „regrutiraju“ iz obitelji u kojima su prakticirane različite vrste nasilja. S druge strane, istraživanja upozoravaju na to da je kod mladih zapažen sindrom poremećaja u ponašanju koji je povezan s karakteristikama modernog društva: narušeni obiteljski odnosi, odnosi s vršnjacima, osamljivanje, maltretiranje, zlostavljanje, agresija, delinkventno ponašanje, destruktivni stavovi i dr. Razloge eskalacije nasilja treba nalaziti i u epidemiji indiferentnih i popustljivih roditelja. Osobito je zabrinjavajuć trend da nasilje kod sve većeg dijela mladih postaje zabava i stil života. Nasilje postaje čin društvene inicijacije među vršnjacima.

Samoubojstvo suvremene civilizacije R. Koch i C. Smith prepoznaju u inverzijama vrijednosti: «Umjesto štednje i odgovornog ponašanja imamo velik broj onih koji imaju poriv da misle samo za sebe. Umjesto idealizma imamo cinizam. Umjesto smisla i cilja imamo novac. Umjesto ozbiljnosti imamo trivijalnost i prepuštanja uživanju...» (Koch i Smith, 2007., 16.) Posljedica svega je skepticizam mladih (do ovih prosvjeda), s elementima anarhizma. Skepticizam se prepoznaje u bijegu u privatnost, apatiji, (općoj) šutnji, težnji k materijalnoj i socijalnoj sigurnosti, usmjerenosti na konkretno, gledanju na svijet bez iluzija, strogom razdvajanju onoga što spada u javni život od onoga što pripada oblasti privatnog života (uz isključivu usmjerenost samo na privatno) i gubitak interesa za politiku (Vrcan, 1968., 18.). Današnja generacija, pored orijentiranosti na skepticizam sklona je dokoličarenju, okrenuta privatnosti, a najviše preferira vrijednost „samosvojnosti“ - "biti svoj gospodar i baviti se onim što se želi" (Ilišin i Radin, 2007.).

Mediji kao promicatelji nasilja

Mediji su postali glavni čimbenik socijalizacije, potiskujući ulogu obitelji, Crkve, škole... Analizom svjetskih *bestsellera*, drama, reklama, (animiranih) filmova, serija, *reality show* programa, kao i listova za tinejdžere, ističemo sve posljedice medijskih manipulacija (Miliša, Tolić i Vertovšek, 2009.). U toj knjizi autori analiziraju brojne primjere u kojima

se mladima nudi "opsjednutost" životom „slavnih“, seksualnošću, voajerstvom, dokoličarenjem i nasiljem. Ovdje ističemo samo jedan primjer. Roman pod nazivom „Ubojice s razglednice“ švedske spisateljice *Lize Marklund* i američkog pisca *Jamesa Pattersona* je u 2010. godini je zauzeo prvo mjesto svih svjetskih bestseler lista u SAD-u i Švedskoj. James Patterson je kao pisac ušao u *Guinnessovu* knjigu rekorda s čak 31 naslovom načitanijeg romana. Glavni uratci su mu trileri čije su dominantne karakteristike nasilje i seks, gdje čitateljima podilazi najnižim strastima.

Nasilje je postalo "normalan" dio svakodnevice u suvremenim društvima, ne samo iz razloga nasilnih delikata, već i zbog medijski posredovane slike o nasilnim kaznenim djelima. Ono je jedna od vrlo značajnih "vijesti", pa ne čudi svojevrsno natjecanje različitih medijskih kuća u prikazima nasilnih delikata (što nasilnija i bizarnija, to bolje). Mediji se uglavnom u određenom razdoblju usredotočuju na jednu vrstu nasilja pa tako možemo primijetiti pomicanje interesa s nasilja unutar braka na vršnjačko nasilje – *bullying*. Takav pristup je dominantno senzacionalistički. Najveći broj novinarskih članaka izvještava o različitim oblicima maloljetnih delikata i rijetko se navode preventivni programi suzbijanja delinkvencije, istraživačko novinarstvo...

Na internetskom portalu je u listopadu 2010. (www.monitor.hr) prikazan prvi slučaj „online“ vješanja dvadesetjednogodišnjeg studenta u Švedskoj. Nekoliko njegovih (virtualnih) prijatelja znalo je za njegovu namjeru, no nije ništa učinilo kako bi spriječilo tragediju. Policija je zatvorila web stranicu tek nakon što su se pojavili morbidni komentari povodom tog čina. To je najmorbidniji primjer u kojem se suicid doživljava (u komentarima) kao zabava! Popularnost na Internetu najlakše se stječe provokacijama (*Getty Images*). Istraživačka grupa *Statistical Cybermetrics* u svojim je istraživanjima došla do zaključka da korisnike Interneta u komentarima privlači sve ono što je negativno. Kako bi dokazali istinitost te tvrdnje, *cybermetričari* su se poslužili algoritmom simbolična naziva „analiza osjećaja“. Uz pomoć tog algoritma istraživači su nastojali odrediti emocionalni sadržaj u komentarima objavljenim na internetskom forumu BBC-a i stranici digg.com. Sve analizira *New Scientist*. Mladima se daju upute kako biti primijećen na Internetu: „Ako želiš dugo *chatanje* i komentiranje, ne započni komentar s riječima poput „volim“, „svida mi se“ ... Ako želiš da ti se prijatelji na Facebooku ili „sljedbenici“ na Twitteru aktiviraju, počni ih živcirati, provocirati i ljutiti“.

U SAD-u svaki drugi tinejdžer poželi za svoj rođendan „poklon“ kojim će poboljšati svoj tjelesni izgled i biti u trendu. Od tableta za mršavljenje, tetovaža, do plastičnih operacija (povećanje grudi, stavljanje silikona u usne, stražnjicu, operacija nosa...), samo da bi izgledali kao svoji idoli (Spiegel, 05.veljače 2004.). Biti poput idola i istovremeno izgubiti svoj vlastiti identitet pojava je koja je samo u Njemačkoj već zahvatila svakog trećeg tinejdžera (Spiegel, 17.siječnja 2004.). U njemačkom časopisu za mlade «Bravo» (18. kolovoz 2004.) u rubrici Životni stilovi daju se savjeti kako tinejdžer može postati poput svojeg idola (članak «Budi poput idola»)....

Životni stilovi

Stil možemo odrediti kao ukupnost odlika koje nešto ili nekoga čine prepoznatljivim. Podrazumijeva se postojanje različitog drugog ili različitih drugih. Tako sociologija određuje životne stilove prvenstveno kroz vanjska, vidljiva ("izražajna") ponašanja (Chaney, 2003). U novijoj sociološkoj literaturi istraživanje životnih stilova se povezuje sa statusnim skupinama različitih skupina (Featherstone, 2001). S druge strane, širi koncept istraživanja životnih stilova obuhvaća ponašanje, orijentaciju i resurse (Tomić-Koludrović, 2008), a za samo ponašanje može se neizravno dokazati da je proizvod vrijednosnih orijentacija (Reich, Adcock, 1978). promjenjivost životnih stilova potiču procesi globalizacije, tehnološki napredak, pojava novih medija i individualizacija „što pridonose radikalnim i brzim promjenama načina života” (Tomić-Koludrović, Leburić, 2002, 9).

Sintagma „životni stil” standardna je od 1992. godine kad je R. Shields svoju zbirku eseja nazvao „*Kupovina životnog stila*” (Chaney, 2003, 29), ali rasprava o onome što podrazumijeva različitost u načinu vođenja života, odnosno različitost *konzuma* određenih statusnih grupa, kreće već od Veblena i njegove studije o „dokoličarskoj klasi” (Fulgosi, Radin, 1982) i Webera i njegova rada „*Privreda i društvo*” u kojemu Weber opisuje kako društvo nije stratificirano samo ekonomski, nego i prema statusima. „Staleški ugled se ne mora nužno vezivati za klasni položaj. (...) Po svom sadržaju, staleški ugled se obično izražava u tome što se od svakog koji hoće da pripada krugu prije svega očekuje određen stil u vođenju života” (Weber u: Đurić, 1964, 310).

Stil života je „princip koji objašnjava cjelinu pojedinca” (Adler, prema Hall, Lindzey, 1957, 45, prema Fulgosi, Radin, 1982, 11); „Cjelokupno ponašanje pojedinca temelji se na njegovu stilu života: on percipira, uči i pamti ono što je u skladu s njegovim stilom. Stil života oblikuje se u djetinjstvu. Ubrzo se ustaljuje, s time da kasnije pojedinac može poprimiti nove načine iskazivanja svojega stila, „ali oni nisu ništa drugo nego konkretni i posebni oblici iskazivanja onoga prvotnoga” (Fulgosi, Radin, 1982, 11). „Stil nas otkriva.” (Burton, 1577.–1640.), „Stil je čovjek sam.” (Buffon).

Sociološki pristup istraživanju „životnog stila” od Webera do danas odnosi se na različitost statusnih skupina (Weber, 1968). Karakter životnih stilova je da oni upućuju na „porodice” „različitih pojava ili procesa” okupljenih „na osnovu nečeg zajedničkog, da bi dali smisao kolektivnom identitetu” (Chaney, 2003, 7). Životni stilovi su modeli djelovanja koji pridonose razlikovanju ljudi, ali i „fenomen presudan za samopercepciju individue” (Tomić–Koludrović, Leburic, 2002, 9). Svaki životni stil predstavlja za sebe posebne manire, način uporabe neke robe, ponašanja i podrazumijeva ponašajni aspekt vrijednosti²; on je odlika grupe (Chaney, 2003) unutar društvene diferencijacije, „s karakterom koji nadilazi – za industrijska društva uobičajenu – vertikalnu klasnoslojnu stratifikaciju” (Tomić–Koludrović, Leburic, 2002, 10). Modernizam životnih stilova kao obrazaca statusnog grupiranja sastoji se u činjenici da društveni status jedne grupe ne zavisi o zanimanju pripadnika te grupe već o načinu korištenja dostupnih privilegija i bogatstva (Chaney, 2003).

Prema Sobelu, životni stil je „prepoznatljiv način života” (Sobel, 1981, prema Chaney, 2003, 21). O životnom stilu zaključuje se „po vanjskim formama života: organizaciji radnog i slobodnog vremena, organizaciji svakidašnjice, manirama ponašanja, prvenstvu vrijednosti i dr.” (Мудрик, 2006, 83). Ljudi ga koriste „u svakodnevnom životu da bi odredili i objasnili pripadnost i identitet većih razmjera” (Chaney, 2003, 22). Razlike nastale u „igri diferencijacije” moraju biti društveno prepoznate i legitimizirane, inače im prijeti opasnost od neprepoznavanja (Featherstone, 2001).

Životne stilove sve više nameću suvremeni mediji (Miliša, Tolić, Vertovšek, 2009.). Prema Miliši, Tolić i Vertovšku, jedna od dimenzija

² Teorija životnog stila uspostavlja, prema Waltersu (1998), četiri primarna klastera vrijednosti: socijalnih, radnih, visceralnih i intelektualnih vrijednosti. Visceralne vrijednosti odnose se na senzorna iskustva (zadovoljstvo, uzbuđenje) i neposrednu stratifikaciju (seks, moć) (Jandrić, 2007).

potrošačke kulture je promoviranje konzumerizma kao životnog stila, oponašanje medijskih idola, sve do medijskih ovisnika i modnih trendova. Pod modom se misli na „promjene do kojih dolazi u načinu i vrsti odjeće i obuće i s tim povezane promjene u izgledu lica, kose itd.” (Zvonarević, 1978, 539). Psihološki izvori mode su potreba za isticanjem, kompenzacija osjećaja manje vrijednosti, podizanje samopouzdanja, potreba za konformizmom, prikriivanje estetskih nedostataka, seksualna privlačnost, potreba za promjenom i „izlog uspjeha“³, odnosno samohvala pokazivanjem (Zvonarević, 1978). Pripadnost grupi osigurava se kroz životni stil prihvaćanja modnih trendova, što podrazumijeva (i) odvajanje od drugih (tuđih) modnih trendova. Popularizacija mode, putem reklamiranja, je manipuliranje ljudskim potrebama. Potrošačka kultura je sve više određena medijskim marketingom. Potrošnja tako postaje središte društvenog života i kulturnih vrijednosti (Chaney, 2003). Pored toga, još je Weber zaključio, da mjesto stanovanja određuje životni stil. Prema Weberu npr., stanovnici „*the Street*” koji pripadaju istom „*society*” podobni su „za uspostavljanje društvenih veza” (Weber, u: Đurić, 1964, 311).

Životni se stilovi mogu interpretirati i kroz „maštu, neumjerenost, spektakl i državljanstvo” (Chaney, 2003, 29). *Državljanstvo* je termin koji autor koristi da pokaže kako nametnuti marketing nudi iluzije o ravnopravnom sudjelovanju u slobodi konzumerizma. Potrošnja postaje „vidljiva“ vrednota. Ovo podvrgavanje konzumentskom ponašanju ne mora biti samo „rezultat težnje za društvenim priznanjem, nego i prisile prema prilagođavanju” (Tomić–Koludrović, Leburic, 2002, 29). Pri ovome, treba svakako imati na umu činjenicu da se životni stilovi ne mogu „reducirati na određene načine ponašanja u konzumu” jer konzum samo „ukazuje na povezanost načina života, životnog stila i potrošnje” (Tomić–Koludrović, Leburic, 2002, 27). Budući da su životni stilovi *promjenjivi*, njihovo analiziranje mora se usmjeriti na društvene i kulturne trendove (Chaney, 2003).

Promjenjivost životnih stilova ovisi o društvenom raslojavanju. Oni se razvijaju postupno, a pojedince određenog životnog stila koji čini zaseban kolektivni identitet možemo nazvati *auditorijumom*. Auditorijumi se međusobno razlikuju iznutra i izvana, na osnovu četiri varijable: 1. varijabla prirode pristupa auditorijumu (s naporom, bez napora jer je sve „pri ruci”), 2. varijabla koncepcije (kategorizacija robe i događanja kojima se služe

³ Poznata je Veblenova ironija da je supruga samo „izlog” (Zvonarević, 1978, 549) u kojemu njezin muž izlaže dokaze ekonomskog uspjeha.

različiti auditoriji), 3. varijabla pripadnosti (tiče se različitog utiska koji auditorij ostavlja na svoje pripadnike) i 4. varijabla nagrađivanja (tiče se različitih vrsta zadovoljstva koje aktivnosti stvaraju) (Chaney, 2003).

Životni stilovi, pružajući pojedincu pravila i uloge, donose mjerila uspjeha ili neuspjeha, postaju alternativa prilagodljivom načinu života (Walters, 1994, prema Chaney, 2003).

Stil života se analizira kroz fenomen subkulture. Subkultura bi bila ukupnost specifičnih socijalno–psiholoških oznaka koje utječu na životni stil određene skupine ljudi i omogućuje im da sebe prepoznaju kao osobinu „mi” koja ih razlikuje od osobine „oni” (Мудрик, 2006). Oni u pripadnosti skupini osnažuju širi kolektivni identitet „urbanog plemena“ (Perasović, 2002, 490). Primjerice, sport je pozornica komuniciranja i izražavanja identiteta, koji nije nužno vršnjački obilježen. Na toj pozornici sportski akteri funkcioniraju kao vršnjački simboli identiteta, pa zbog naglašenijega utjecaja “kulture nasilja” kao oblika društvene inicijacije dolazi do ekscesa koji dobivaju pojavni oblik obračuna među navijačkim skupinama. Stručnjaci apeliraju da većina pripadnika navijačkih skupina nisu ekstremni navijači i ne uključuju se izravno u tjelesno nasilje, ali se zbog grupnoga konformizma i potrebe za provociranjem drugih aktera pridružuju (simboličkom) nasilju. Šire promatrano, nasilje u sportu sastavni je dio i izraz nasilja u društvenom životu uopće, gdje je sport društveni “rezervat za nasilje” (D. Lalić).

Životne stilove možemo analizirati (i) kroz simbolička značenja. Simboli kojima se izražava životni stil čine dio mreže simboličke razmjene u društvu. Osobiti tipovi društvenih odnosa, koji imaju vlastitu logiku reciprociteta i estetiku vrijednosti, mogu nastati putem manipulacije i diskriminacije roba (Chaney, 2003) i/ili „ispiranjem mozga“ (K. Tylor). Veza između simbola i onoga što se medijski simbolizira, postaje sve više podložna različitim manipulacijama (Chaney, 2003). Vanjština, ikonografija, poseban način prikazivanja i viđenja novih oblika društvenog povezivanja važno je sredstvo iskazivanja životnih stilova, svojevrsnog „imagea“, a mladi nositelji tih stilova, osobito uživaju u „modnoj prepoznatljivosti” (Chaney, 2003, 139). Značenja koja se odnose na vanjštinu (predmeta), mjesta i ljudi su promjenjiva i zavisna od „opažanja i primjene” (Chaney, 2003, 143).

Važna je distinkcija *načina života i životnih stilova*. „Način života je najčešće povezan sa stabilnom zajednicom, i izražen je u vidu zajedničkih standarda, rituala, obrazaca društvenog poretka i vjerojatno posebnog

dijalekta ili govora zajednice” (Chaney, 2003, 119). Oni se zasnivaju na društveno-strukturalnim obrascima kao što su zanimanje, vjera, spol, podrijetlo, etnička pripadnost i starosna dob. Vjera je način života za velikoi dio ljudi različitih konfesionalnih pripadnosti. Životni stilovi dobivaju, u tom kontekstu ustaljenog načina života, svoj specifičan identitet, npr. kroz različite (subkulturne) trendove. Životni stilovi predstavljaju simbiozu prihvaćanja određenih vrijednosti i ponašanja. Predstavljaju spoj implicitnih i eksplicitnih vrednota. Ljudi se međusobno opažaju kao pripadnici nekog životnog stila i djeluju u skladu s njim. Oni su usredotočeni na primjenu znanja, ponašanja i vrednota, kojima pridaju normativna značenja (etička, sportska, glazbena, politička...) i „nisu ograničeni na ekonomski privilegirane grupe” (Chaney, 2003, 126). Opći životni stilovi, kao društvena pojava, predstavljaju sastavni dio razvoja modernog vremena ne samo zato što su oni posebno značajan prikaz traganja za individualnim identitetom, već i zato što su oni način (elementi) društvenog povezivanja, pretenzija i distanciranja (Chaney, 2003, Tomić–Koludrović, Leburić, 2002). Životni stilovi čine vezu orijentacija i ponašanja, društvenog položaja, životnih i radnih uvjeta te mjesta stanovanja. Situacije „koje unose promjene samo u jednom od područja življenja mogu samo djelomično, a ne u cijelosti, mijenjati nečiji životni stil” (Tomić–Koludrović, Leburić, 2002, 161).

Životni stilovi pokazuju „kako društveni subjekti doživljavaju sebe kao entitete koji su dio novih vrsta društvenih *mreža* koje se odnose na „mi“ i „nas“. Oni nude niz sredstava na osnovu kojih, osobito mladi, postaju onakvi kakvi bi željeli biti, „a koja su razumljiva u vremenu i prostoru u kome žive” (Chaney, 2003, 152). Kao takvi postaju „ovojnica koja uspostavlja ogradu i distanciranje prema drugima” (Tomić–Koludrović, Leburić, 2002, 66). Izbori sredstava određeni su osobnim senzibilitetom. Senzibilitet je „još jedan način da se objasni identitet” (Chaney, 2003, 160), a tiče se jednako i izbora odjeće, ukrasa, konzuma umjetnosti, seksualnosti, mode... Takav identitet sadrži elemente *individualno jedinstvenoga* i *kolektivno zajedničkoga*. Osobni identitet oblikuje se putem članstva u društvenim skupinama i „individualni elementi identiteta naglašavaju razliku, a kolektivni elementi sličnosti, no to je dvoje tijesno povezano.” (Jenkins, 1996, prema Haralambos, Holborn, 2002, 927).

Kao važno obilježje životnih stilova može se istaknuti njihova službu potiskivanja i preinake utvrđene razlike između javne i privatne sfere, odnosno ukazivanje na nova shvaćanja „odnosa između individualnih i kolektivnih obrazaca društvenog života” (Chaney, 2003,

198). U suvremenim sociološkim teorijama, zbog toga se značenje termina „životni stil” pomiče s usmjerenosti na statusne skupine na individualnost, onu individualnost koja posjeduje „stilsku svijest o sebi” ili svoj „vlastiti izraz” (odnosno s makro razine na mikro razinu). Istovremeno se implicira „da idemo prema društvu bez fiksiranih statusnih skupina u kojima je usvajanje životnih stilova (...) vezanih uz specifične skupine prevladano.” (Featherstone, 2001, 65). Upravo je ova konstatacija važna u poimanju vrednota i vrijednosnih orijentacija.

Vrijednosti i vrijednosne orijentacije

Danas je više nego aktualna izreka engleskog sociologa W. Whitea, da je ideal mladih (istovremeno) "biti konformist u javnom, a individualist u privatnom životu" (White, 1967.). Ovaj pristup zagovara tezu o "dualizmu vrijednosti", implicira stav da se vrijednosti ne mogu svoditi na općeprihvaćene (društvene) standarde ponašanja (Miliša, Takšić, Rako, 1988., 4). Vrijednosti nisu uvijek i nužno odraz institucionalnih promjena. Pod vrijednostima podrazumijevamo specifične tvorevine i konstituente individualne, grupne i/ili društvene svijesti, i to one:

- koje nastaju iz iskustva i/ili se preuzimaju iz kulture na osnovi potrebe za orijentacijom, reguliranjem i prevladavanjem odnosa prema svijetu koji nas okružuje i sebi samima;
- koje se javljaju u obliku implicitnih i eksplicitnih simbola ili obrazaca o poželjnom odnosu u bilo kojem smislu;
- koje pri vrijednosnom odnošenju operiraju (u svijesti i akciji – praksi) na tri načina: 1) bilo kao ciljevi akcije, tj. objekti i stanja kojima se teži; 2) bilo kao kriterij pri izboru alternativnih pravaca ili sredstava akcije, odnosno pri opravdanju učinjenih postupaka; 3) bilo kao opći zahtjevi koji se postavljaju u odnosu prema okolini i samom sebi.

One mogu preuzeti funkciju mijenjanja individualnih i društvenih odnosa i/ili biti čimbenikom konzerviranja socioekonomskih odnosa.

Jedan od svjetski poznatih psihologa - M. Rokeach - zapažen je među istraživačima fenomena vrijednosti po tome što je u svojoj definiciji istaknuo dvije važne funkcije vrijednosti: "Vrijednost je

trajno vjerovanje da je specifičan način ponašanja ili cilja egzistencije društveno ili osobno poželjniji u odnosu na suprotni način ponašanja ili cilja egzistencije." (Rokeach 1976., 345) Prva funkcija razabire se u shvaćanju vrijednosti kao standarda ponašanja. Prema prvoj funkciji, vrijednosti mogu biti individualni i/ili društveni standard ponašanja. Druga, motivacijska funkcija vrijednosti tiče se odabira između manjeg ili većeg broja konkurentnih želja, vjerovanja i ciljeva egzistencije.

Ova druga funkcija vrijednosti sadrži emocionalnu, "ponašajnu" (behaviour) i kognitivnu dimenziju, koje su uklopljene u riječ *poželjniji*. Sve ove dimenzije vrijednosti, ističe Rokeach u obrazloženju svoje definicije, nisu u komplementarnim odnosima, već sasvim suprotno, mogu biti u konfliktu i/ili ireducibilne. Tako, se npr. može pretpostaviti da vrijednosti mogu biti mnogo više ekspresija osobnih osjećaja (emocionalna dimenzija), nego da imaju karakter spoznajnih iskaza (kognitivna dimenzija). Subjektivno stanje je rastezljivo i promjenjivo od nezadovoljstva, pa do zadovoljstva samoostvarenjem. "Da bi se izbjegli mogući nesporazumi, naglašava se da isticanje činjeničnih i spoznajnih elemenata u strukturi vrijednosti ne znači svodenje vrijednosti na činjenično i spoznajno. Taj vrijednosni intelektualizam bio bi isto toliko jednostran koliko i kritizirano emotivno-voluntarističko stajalište. Vrijednosti [...] nesumnjivo sadrže i voljne stavove. Njihova osnovna funkcija jest da budu dostatno snažni i utjecajni motivi praktične djelatnosti ljudi." (Milić, 1978., 343)

Rokeach dijeli vrijednosti u dvije skupine: jednu čine terminalne, a drugu instrumentalne vrijednosti. "Terminalne vrijednosti se odnose na poželjne ciljeve egzistencije, a instrumentalne vrijednosti se odnose na poželjne načine ponašanja." (Rokeach, 1976:347).

Kao što je gore rečeno, vrijednosti su individualni standard, i društveni standard ponašanja. Teze o dihotomnom karakteru vrijednosti (dualizmu vrijednosti) to na najbolji način potvrđuju. Naime, ako se vrijednosti ispituju kao društveni standard ponašanja, onda pojedinci u svojem vrijednosnom opredjeljenju samo deklarativno mogu iskazati vrijednosno opredjeljenje u preferiranju konformističke ili altruističke vrijednosne dimenzije, a da ove vrijednosti ne predstavljaju njihov vrijednosni okvir, jer se moraju ravnati (u privatnom životu) i drugim vrijednostima. Ti oblici vrijednosnog opredjeljenja, kojima se pojedinci orijentiraju u svakodnevnom životu, često imaju veću ulogu od

(nametnutih) *eksplicitnih* obrazaca ponašanja. Tako je, npr. roditeljska prijetnja: "Ako ne budeš učio, ići ćeš na zanat" – bila implicitna i odražavala doživljaj odnosa prema radu.

Funkcionalnu (i logičnu) povezanost određenih vrijednosti čine vrijednosne orijentacije. Tako je primjerice skup (ekstrinzičnih) radnih vrijednosti (koje su izražene u preferiranju) materijalne kompenzacije (dobra zarada od koje se može pristojno živjeti), materijalnih beneficija, napredovanja i boljih uvjeta rada se grupiraju u utilitarističku orijentaciju prema radu. Koji su tipovi vrijednosnih orijentacija u empirijskim istraživanjima?

M. Petrović je u istraživanju „Vrijednosne orijentacije delikvenata” (1973., 72) ispitivao sljedeće tipove vrijednosnih orijentacija: 1. utilitarističko- hedonističku, (prvu komponentu je odredio po skupinama odgovora gdje su ispitanici naveli razne oblike koristi, a hedonističku kroz razne oblike neposrednog zadovoljstva), 2. orijentacija samoostvarenja: sentimentalnu (ljubav, nježnost i iskrenost) i radno spoznajnu (znanje, upornost, učenje, sposobnost, postizanje profesije) te 3. moralno- altruističnu (pouzdanost, nesebičnost, činjenje dobra za čovječanstvo). Nikola Rot i Nenad Havelka su za potrebe svojeg istraživanja ispitivali sedam tipova vrijednosnih orijentacija: 1. estetsku, 2. hedonističku, 3. utilitarističku, 4. djelatnu, 5. spoznajnu, 6. altruističku, 7. orijentaciju usmjerenu na moć i ugled. (Rot i Havelka, 1973.,16)

V. Tanović je, prema tipologiji poljskog sociologa Z. Bauman, ispitivao sljedeće tipove vrijednosnih orijentacija: 1. orijentacija na porodicu i miran život (porodična sloga, miran život, ne zamjeriti se nikome, imati sigurno zaposlenje), 2. orijentacija na stjecanje materijalnih vrijednosti (visok standard, dobra zarada, raditi za osobnu dobit), 3. orijentacija na vanjska priznanja (postati slavan - popularan, imati autoritet u društvu), 4. društveno priznanje (zalagati se za one koji su ugroženi - neobično za današnje vrijeme (opaska autora)), 5. stvaralačka orijentacija (kreativan rad, nezavisnost vlastitog mišljenja, smjelost u traženju istine i pravde), 6. orijentacija neobaveznog života, (dobar provod i zabava, život pun doživljaja i avantura) (Tanović, 1977., 134). Isti istraživač napominje da možebitnu proturječnost vrijednosne orijentacije treba interpretirati u smislu proturječja vrijednosne situacije, ”dakle, socijalnog konteksta u kojem se sukobljavaju različite divergentne orijentacije...” (Tanović, 1977.,79)

Poznavanje tipova vrijednosnih orijentacija bitno je i za: analize odgojne vrijednosti rada, profesionalnu orijentaciju mladih, verifikaciju uspješnosti reformskih-institucionalnih promjena vrijednosnih opredjeljenja i ponašanje mladih te prilikom utvrđivanja društvenog položaja mlade generacije (Miliša, Takšić, Rako, 1988). U svojem empirijskom istraživanju iz 1988. godine pod nazivom „Vrijednosne orijentacije studenata prema radu“, isti autori grupiraju tri dominantne orijentacije: samoaktualizirajuću, socijalnu i utilitarističku. Skup intrinzičnih radnih vrijednosti samoaktualizirajuće vrijednosne orijentacije izražen je u preferiranju stvaralaštva (rješavanje netipičnih problema), ostvarenja sposobnosti (potrebe da vlastite sklonosti i sposobnosti dođu do punog izražaja u radu), samostalnosti (samoinicijativno rješavanje radnih zadataka) i postignuća (zadovoljstva jer uloženi napor rezultira nečim vrijednim i vidljivim). Socijalnu vrijednosnu orijentaciju prema radu u istraživanjima su determinirale (Miliša, Takšić, Rako, 1988. i Šverko B i suranici 1980, Psihosocijalni aspekti izbora obrazovanja i zanimanja,) iduće radne vrijednosti: socijalna interakcija (rad s ljudima, a ne sa stvarima), altruizam (pomaganje drugim ljudima u procesu rada) i doprinos zajednici (vidan doprinos razvoju društva).

Ukoliko ispitanici preferiraju samoaktualizirajuću i socijalnu orijentaciju, onda se samim odgojnim postupcima može mnogo učiniti s konkretnim moralnim stimulacijama za ostvarene rezultate rada. Međutim, smatra A. Etzioni, ako je utilitaristička vrijednosna orijentacija prema radu dominantna, onda se značajno smanjuju šanse moralnoj stimulaciji, a odgovarajuće su uglavnom samo materijalne stimulacije (Etzioni, 1961., 87). Ako bi se uvažavale ove stvarne pretpostavke o povezanosti stimulacija za rad i vrijednosnih orijentacija prema radu, vjerujemo da bi se, uz već navedene činjenice, bitno pojednostavnilo definiranje i operacionaliziranje odgojne vrijednosti rada. *Odgojna vrijednost rada je ona vrijednost koja doprinosi samoostvarenju pojedinca i priznavanju te samoostvarenosti od društvene sredine* (Miliša, 1999). Navedene tipove vrijednosnih orijentacija ne treba shvatiti kao iscrpno nabrojavanje relevantnih vrednota, već kao operativne varijable za potrebe empirijskih istraživanja, a kojima se stvarno djelovanje manje ili više približava modelu ponašanja. Korisnost ove klasifikacije može pokazati (samo) „njena uspješna primjena“ (Weber, 1976., 18).

Suptilno-teorijsku analizu utilitarističke vrijednosne orijentacije dao je V. Đurić u svojoj studiji Inovacije u društvu – Osobnost utilitarističke orijentacije, po Đuriću, iskazuje se u ovim specifičnostima: (Đurić, 1975., 287)

- sredstva za postizanje ciljeva - novac, uspjeh, moć i ugled, postaju sami ti ciljevi;
- konzervativniji tip utilitarističke orijentacije ogleda se u determinizmu tradicije (kada tradicionalne vrijednosti opredmećuju individualne) i karakterističan je za ekonomski manje razvijenija područja, za ljude s nižim nivoom obrazovanja - u preferiranju materijalne kompenzacije;
- obrazovaniji pojedinci sa solidnijom materijalnom osnovom preferiraju druge oblike korisnosti; u prvom redu moć i ugled;
- urbanija područja obilježava vertikalno raslojavanje utilitarizma od njegovog konzervativnog tipa do tehnokratizma kao suvremenog oblika utilitarizma;
- korist se u tehnokratskoj orijentaciji ne svodi na materijalnu kompenzaciju ili materijalne beneficije, već se: a) napredovanje u radu procjenjuje da bi se "izbjegao rad koji je neprijatan" (str. 287), a ostvario položaj u radu koji osigurava moć i/ili ugled i b) pridaje se naročito značenje razvoju znanosti, tehnologije i moći elite stručnjaka, jer se vjeruje da se time rješavaju svi (ili gotovo svi) problemi u društvu;
- utilitarizam se u svim sredinama (i oblicima) opire promjenama ako su one "inkompatibilne s njegovim referencijalnim okvirom, načinom života i usvojenim vrijednostima..." (str. 286);

Osim spomenutih aspekata u tumačenju utilitarističke orijentacije, smatramo da ova orijentacija može značiti gubljenje vjere u oslobađajuću funkciju rada i/ili težnje za konkretnim ostvarenjem društveno proklamiranog principa nagrađivanja prema radu. Tada se ova orijentacija "po svojim obilježjima nalazi na prijelazu intrinzičnih u ekstrinzične, pošto njihovo ostvarivanje zahtijeva vanjsku povratnu informaciju, ali je lišeno vanjske nagrade, tj. sama spoznaja... da smo učinili nesto korisno dovodi do zadovoljstva" (Šverko sa suradnicima, 1980.,61).

Premda mnogi autori ne prave razliku između vrijednosti i vrijednosnih orijentacija (ili ih shvaćaju kao sinonime), potreba razgraničenja je, više nego potrebna:

- Neke vrijednosti vezuju se za apstraktne, krajnje (subjektivno shvaćanje) idealne projekcije (kao npr. vrijednosti - etički ideali); vrijednosne orijentacije su skup vrijednosti orijentiran na egzistencijalna pitanja. Odnosi prema demokraciji i socijalizmu, primjerice govore o vrijednostima, i takvih vrijednosti pojedinac može imati veći broj, a "hedonistički ili altruistički odnos prema životu" uopće bio bi vrijednosna orijentacija, "i takvih orijentacija pojedinac ima manji broj ili samo jednu" (Havelka, 1975, 145).
- Odnos prema vrijednostima (objektima preferiranja) je promjenjiv, relativan i specifičan za svaku osobu pojedinačno; vrijednosne orijentacije su opće i trajnije, jer predstavljaju opće "načine djelovanja i ponašanja pojedinaca u različitim situacijama" (Havelka, 1975., 144).
- Vrijednosne orijentacije i životni stilovi determiniraju vrednote koje utječu na ponašanje.

U okviru međunarodnog projekta "Važnost rada u životu pojedinca" (W.I.S. = Work Importance Study) izvršena su istraživanja strukture ekstrinzičnih i intrinzičnih vrijednosti. Nositelj ovog projekta je D. E. Super, koji je sa svojim suradnicima iz Sjedinjenih Američkih Država, Portugala, Italije, Kanade, Australije i republika bivše Jugoslavije 1980. godine pokrenuo to istraživanje. Dobiveni podaci su podržali opću (hipo)tezu o univerzalnosti tipova vrijednosnih orijentacija ili samu "univerzalnost faktorske strukture vrijednosti rada" (vidjeti u: Šverko, 1984:161). Faktorska struktura ekstrinzičnih i intrinzičnih vrijednosti rada upozorila je na znatnu interakcijsku kongruenciju za četiri tipa vrijednosnih orijentacija: 1. za *utilitaristički* (koji su sjedinjavale ekstrinzične vrijednosti: napredovanje, ekonomski probitak, ekonomska sigurnost i prestiž); 2. za *socijalni*, na sljedećim intrinzičnim vrijednostima: altruizam, suradnici i socijalna interakcija i duhovne vrijednosti; 3. za orijentaciju prema *samoaktualizaciji* - koju su činile intrinzične vrijednosti: ostvarenje sposobnosti, postignuće, intelektualna stimulacija i odgovornost i 4. za tip individualističke orijentacije s ovim prezentirajućim vrijednostima: samostalnost, osebujan životni stil i raznolikost. Ovdje je vidljiva

poveznica životnih stilova i vrijednosnih orijentacija, koje je nedopustivo odvajati u teorijskim i emirijskom istraživanjima.

U empirijskim studijama ispituje se najviše sedam tipova vrijednosnih orijentacija. Mogućnost klasificiranja tipova vrijednosnih orijentacija ovisi o a) mogućnosti operacionaliziranja ispitivanih vrijednosti, b) o listi (broju) ispitivanih vrijednosti i c) o unutarnjoj (logičkoj i funkcionalnoj) povezanosti konkretnih vrijednosti koje pretpostavljaju (i omogućuju) oblikovanje vrijednosnih orijentacija.

Prema E. A. Lockeu, radne vrijednosti odnose se na ono što pojedinac želi postići radom (Locke, 1969., 311). Na sličan način i Cl. Mottaz definira radne vrijednosti kao standarde od "relativne važnosti" za pojedinca u procjenama "različitih aspekata rada" (Mottaz, 1986.,363). Pojam "relativna važnost" određuje stupanj važnosti u procjeni osnovne dvije dimenzije (radnih) vrijednosti – sadržaja i intenziteta. Sadržaj vrijednosti odnosi se na procjenu ili količinu nečeg što pojedinac želi. "Vrijednost intenziteta tiče se relativne važnosti onoga što on hoće. Primjerice, osoba može željeti da joj osobni dohodak poraste, ali to ne želi vrlo mnogo. Vrijednosti su određene u pojmovima važnosti (intenziteta), što formira hijerarhiju vrijednosti pojedinaca." (Mottaz and Potts, 1986.,155). "Relativnu važnost" u procjenama različitih aspekata rada određuju dvačimbenika koji uvjetuju čovjekovu aktivnost: "Stupanj potrebe i uvjerenja dapostoji mogućnost da se ta potreba zadovolji" (Jusic, 1971.,70). Dakle, radne vrijednosti možemo definirati "kao specifične koncepcije poželjnih osobina rada putem kojih pojedinac vrši selekciju među različitim tipovima i ciljevima radne aktivnosti i putem kojih osmišljava ulogu i mjesto rada u svojem životu" (Matić,1991.,343).

Vrijednosne orijentacije podrazumijevaju trajniju i dublju zaokupljenost svijesti. Suprotno njima, interesima, stavovima, potrebama i motivima najčešće se pojedinci povode prema prigodi. Potrebe, interesi i motivi često značenedostatak nečega i variraju u pogledu intenziteta, jer obično predstavljaju trenutačne reakcije, dok su vrijednosne orijentacije opći načini djelovanja i mišljenja. Potreba za nečim ili nekim se javlja kao motiv onda kada se pojedinac može orijentirati prema određenoj vrijednosti koja utječe na njegovo ponašanje i omogućuje da bude

zadovoljena. Za razliku od normi koje se krše ili ne, vrijednosti uvijek podrazumijevaju pozitivne preferencije. Stav može biti negativan ili pozitivan, dok su vrijednosti uvijek s većim ili manjim intezitetom pozitivne preferencije. Ne postoje „negativne” vrijednosti.

A. Maslow je podijelio hijerarhiju potreba na: 1. fiziološke, 2. potrebe za sigurnošću, 3. za pripadanjem i/ili ljubavlju i odobravanjem, 4. potrebe za uvažavanjem od strane drugih i 5. samoaktualizirajuće potrebe, (koje uključuju one za spoznajom i estetskim). Maslowljeva hijerarhija potreba potvrđuje tezu o univerzalnim tipovima ljudske motivacije i vrijednosnim orijentacijama. Međutim, brojni primjeri dokazuju da, suprotno Maslowljevoj tezi, ljudi mogu preferirati "višu", samoaktualizirajuću vrijednost, a da prethodno nisu ostvarili niže motive i potrebe (Maslow, 1982).

Razmatrajući različite oblike vrijednosnih orijentacija, D. Riesman je u knjizi "Usamljena gomila" ustanovio tri tipa društvenog karaktera: tradicionalno usmjerena ličnost, ličnost prema drugima orijentirana i ličnost prema sebi usmjerena. Isto tako je i M. Weber, u knjizi Protestantska etika i duh kapitalizma "idealnotipskom metodom" konstruirao četiti tipa društvene djelatnosti: 1. ciljnoracionalna, 2. vrijednosnoracionalna, 3. afektivna i 4. tradicionalna.

Vrijednosne orijentacije odnose se na egzistencijalna pitanja, ali ulaze u okvir "životne filozofije" pojedinca, dok se neke vrijednosti odnose na idealne projekcije i po tome ih je ponekad teško razlikovati od ideala. Vrijednosne orijentacije podrazumijevaju povezanost određenih potreba, stavova, interesa i motiva u tzv. intersubjektivnom značenju i kolektivnoj svijesti - kao činjenici koja jedina može legitimno govoriti o vrijednosnim opredjeljenjima određene populacije. Što toj činjenici nije dano da se dostatno iskaže, to je samo znak znanstvene neozbiljnosti kojom se pristupalo i u analizama odgojne vrijednosti rada. Evidentirani pomak od intrinzičnih radnih vrijednosti (samoaktualizirajuće orijentacije prema radu) k ekstrinzičnim vrijednostima (utilitarističke orijentacije) ne mora značiti niži nivo socijalne svijesti ili veće otuđenosti, već sasvim suprotno – stvaranje novih alternativa u promjeni postojećih idealiziranih i/ili ideologiziranih interpretacija rada i konkretnih odnosa prema radu (Miliša, Takšić, Rako,

1988, 113). S obzirom na činjenicu da se u mnogim istraživanjima pokazalo da se stvaralačka komponenta rada nisko vrednuje, možemo bez čvrstih teorijskih (hipo)teza samo nagađati koji su stvarni uzroci i posljedice niskog vrjednovanja te važne dimenzije samoaktualizirajuće orijentacije prema radu. Visoko vrjednovanje utilitarističke vrijednosti orijentacije prema radu (za jedan dio ispitanika) može značiti viši nivo socijalne svijesti (u odnosu prema samoaktualizirajućoj orijentaciji), kada ekstrinzične radne vrijednosti utilitarističke orijentacije podrazumijevaju ili objašnjavaju gubljenje vjere u oslobađajuću funkciju rada (isto, str.117).

Istraživanja životnih stilova

Pojava horizontalne diferencijacije društva usmjerila je interes znanosti na istraživanja ponašanja unutar određene strukture, odnosno na istraživanja životnog stila kao pokazatelja takve društvene diferencijacije. Tijekom 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća u tim su istraživanjima u središtu bili parcijalni indikatori životnih stilova koji su analizirani kvantitativnim metodama istraživanja.

Istraživanja tržišta i reklama su kroz desetak godina pokazala da se životni stilovi pojavljuju i nestaju ili pak doživljavaju značajne promjene jednako kao što se mijenja i njihov broj. Ono što je zajedničko tim istraživanjima jest „pozicioniranje životnih stilova na koordinatama čiji su polovi tradicija i modernost” (Tomić–Koludrović, Leburić, 2002, 108) te se predlaže klasifikacija od četiri životna stila, dva tradicionalna i dva moderna, po jedan dobrovoljni i po jedan nedobrovoljni (dobrovoljni tradicionalist, nedobrovoljni tradicionalist itd.), ali koja ne postoje u apsolutno čistom obliku. Na ovom tragu nude se i druge klasifikacije, npr. Franz i Herbert, 1987: konvencionalisti, realisti, rezignirani, idealisti; Lüdtke, 1989: tradicionalni i inovativni (u smislu moderni) – ukupno dvanaest stilova označenih kao „stil 1“, „stil 2“ itd. (prema: Tomić–Koludrović, Leburić, 2002).

Slobodno vrijeme smatra se „jednim od relevantnih pokazatelja životnih stilova” (Tomić–Koludrović, Leburić, 2002, 113). Uttitz uspoređuje podatke o aktivnostima slobodnog vremena iz četiri studije koje obuhvaćaju vremenski raspon od trideset godina i 1986. iznosi tri nepromijenjene dimenzije tih aktivnosti: usmjerenost na obrazovanje,

aktivno, sportsko slobodno vrijeme i obiteljsko slobodno vrijeme. Martin, Middeke i Romeiss–Stracke su 1983. ekstrahirali deset tipova ponašanja u slobodnom vremenu: tjelesna aktivnost, mir i samoća, društvenost, socijalno samoprikazivanje, ponašanje usmjereno na postizanje zadovoljstva i opuštanja, ponašanje vezano uz diskusije i obrazovanje, mobilnost, natjecateljsko ponašanje, rasonoda i igra te ponašanje usmjereno na osjetilne dojmove i dobar osjećaj. Osim aktivnosti slobodnog vremena, kao indikator životnog stila uzima se i vremenski resurs – koliko vremena se troši na koga/što, za koga/što, gdje, kada. Tako Jung konstruira četiri životna stila poljskog stanovništva: stil inteligencije, neoburžoaski stil, stil mase i seoski stil (prema Lütтке, Tomić–Koludrović, Leburic, 2002).

U komparativnom istraživanju korištenja slobodnog vremena mladih u Osijeku i Zadru 2007. godine došli smo do podatka da je najzastupljenija orijentacija na dokoličarenje, (gledanje televizora, surfanje po Internetu, slušanje radija, čitanje revija, časopisa, novina sve do izležavanja ili lutanja po gradu, trgovačkim centrima i sl.) pa orijentacija na zabavu, (odlazak na koncerte, izlazak u diskoklubove, odlazak na kućne zabave), obiteljska orijentacija, (odlazak u crkvu, sudjelovanje u tradicijskim igrama tj. obiteljskim igrama i briga o kućnim ljubimcima), orijentacija na sport (aktivno, rekreativno bavljenje sportom, odlazak na sportske priredbe) i kulturna orijentacija (odlazak u kazalište, posjećivanje izložbi, čitanje knjiga, posjećivanje tečajeva...) Među različitim aktivnostima mladih u Zadru na prvo mjesto su izlasci u kafiće, na drugo gledanje televizije, a treće i četvrto slušanje radija i čitanje novina (Mlinarević, Miliša, Proroković, 2007., 81 - 99.).

Konzumerizam se kao osnova za tipologizaciju životnih stilova istražuje uz uključivanje i drugih elemenata (npr. socio–demografskih varijabli, aktivnosti slobodnog vremena). Tako je Uusitalova došla do osam grupa konzumenata: mladi demonstrativni, aktivni obiteljski, otuđeni, zakinuti, materijalisti, privatisti, marginalni, zakinuti tradicionalisti. VALS tipologija (SAD osamdesetih godina 20. stoljeća, Mitchell) obuhvaća četiri glavne vrste konzumenata: motivirane potrebom, usmjerene prema „vani“, usmjerene prema „unutra“– integrirane. Svaka vrsta dalje obuhvaća nekoliko podvrsta životnih stilova: 1. grupa – oni koji preživljavaju, oni koji se održavaju; 2. grupa – oni koji pripadaju, oni koji oponašaju, oni koji postižu rezultate; 3. grupa – „ja sam svoj“, iskustveni, socijalno svjesni; 4. grupa (obuhvaća i orijentaciju prema van i prema unutra) – integrirani (prema: Tomić–Koludrović, Leburic, 2002).

Vrijednosti se, pored drugih indikatora, koriste kao ključni čimbenik za objašnjavanje životnog stila. U tom kontekstu nužno je da istraživači imaju jasne tipove vrijednosnih orijentacija i životnih stilova.

Istraživanja životnih stilova mladih uslijedila su u svijetu nakon istraživanja mladenačke subkulture i kontrakulture, kroz novu „kulturu mladosti“. Stil se u ovim istraživanjima shvaća kao otpor, ignoriranje i napad na dominantne vrijednosti.

U Hrvatskoj su prvo istraživanje životnih stilova proveli Fulgosi i Radin o čemu su iscrpno izvijestili knjigom „*Stilovi života zagrebačkih srednjoškolaca*“ 1982. godine. Ekstrahirano je osam životnih stilova: (1) intelektualno angažirani, (2) tradicionalni, (3) sport i tehnika, (4) konfliktni odnosi s roditeljima, (5) neprilagođenost i dosada, (6) vjera i politička neangažiranost, (7) ponašajna nezavisnost i (8) dokoličarenje, potrošnja i pomodarstvo. Osnovne karakteristike profila ekstrahiranih stilova su: (1) – konzumenti kulture i umjetnosti, zainteresirani za zbivanja u društveno-političkom životu, posjetitelji knjižnica, knjižara i javnih tribina, ne drže do mode, postižu bolji školski uspjeh; većina su djevojke, (2) – obiteljski nastrojani, zainteresirani za narodnu glazbu i šlagere, nemaju afiniteta prema rock glazbi, obavljaju kućanske poslove; podrijetlom većinom sa sela, članovi obitelji s više djece, niža primanja, majka obično domaćica, (3) – sportaši aktivno i pasivno, orijentirani prema čitanju knjiga s područja tehnike i znanstvene fantastike, posebno prate sportske novine, dokumentarne i kratke informativno-političke TV emisije, (4) – konflikti s ocem i majkom, nevezanost uz obitelj, negativno ocjenjuju dobiveni obiteljski odgoj, (5) – dosada i lutanje bez cilja, spavanje i izležavanje, loši odnosi s nastavnicima, seksualne želje ne vezuju uz određenu osobu; roditelji imaju relativno visoku školsku spremu i „dobro“ zanimanje, ispitanik i roditelji češće su iz urbane sredine, (6) – vjernici, sudjeluju u vjerskim obredima, proslavljaju (kod kuće) vjerske blagdane, apolitični ili neskloni socijalističkoj ideologiji, (7) – samostalni su, oblače se kako žele, izlaze kad žele, druže se s kim žele, otpor prema instituciji obitelji prenose i na društvene i društveno-političke institucije; češće muškarci, (8) – provode vrijeme u kafićima i disko-klubovima, zainteresirani za modu, suprotni spol i seks, tvrde da imaju povremene ili stalne seksualne odnose i da često mijenjaju partnere, čitaju u novinama članke o seksu i ljubavi, smatraju da je novac tu da se troši, povezuju sreću s kupovnim mogućnostima, često izostaju s nastave, s roditeljima razgovaraju o novcu, ferije provode s prijateljima.

Istraživanje životnih stilova mladih provele su 1999. godine Tomić–Koludrović i Leburić, a podatke o teorijskim polazištima, metodologiji i rezultatima iznijele u knjigama „*Skeptična generacija*” (2001) i „*Sociologija životnog stila*” (2002). Napomenimo da je stavljen ozbiljan i oštar prigovor i na teorijski i na metodološki dio „*Sociologije životnog stila*” i to da u prvom dijelu autorica „samo identificira problem mikro–makro dualizma, bez da nudi najavljivanu „novu metodološku strategiju“, a u drugom (druga autorica) se ne bavi problemom istraživanja životnog stila „već metodološkim aspektima *case studyja* općenito” (Bezinović, 2005, 127). Ovim istraživanjem otkrivene su sličnosti životnih stilova naše i njemačke (skeptične generacije) mladeži. Prema istraživanju iz 2002. godine autorice izdvajaju šest životnih stilova: (1) hedonističko–intelektualni, (2) dominantno–šminkerski, (3) površno–društveni, (4) tradicionalno–obiteljski, (5) društveno–svjesni, (6) dokoličarsko–šminkerski. Njihove karakteristike su: (1) subjektno–hedonistička orijentacija identiteta; samosvjesnost i sigurnost, usmjerenost elitnoj kulturi, (2) konvencionalno–hedonistička orijentacija identiteta; dominacija, usmjerenost prema sportu, (3) hedonistička orijentacija; društvenost, sjedenje po kaficima, odlazak u disko, u trgovine, (4) ovisnička orijentacija identiteta; suzdržanost, sluša glazbu, posvećuje se obitelji, bavi se ručnim radom, brine o drugima, pomaže starima i djeci, (5) identitet predvodništva; stalna aktivnost, posvećuje se obitelji, brine o drugima, razgovara s prijateljima i susjedima, (6) hedonističko–subjektna orijentacija identiteta; uvijek se ističe, nastoji biti prvi u svemu, kupuje ekskluzivnu robu, vodi računa o zdravom životu, luta po gradu, izležava se, svejedno mu je čime se bavi.

Stilove provođenja slobodnog vremena mladih Slavonije i Baranje istraživala je 2003. godine V. Mlinarević u sklopu izrade magistarskog rada. Ekstrahirana su četiri stila provođenja slobodnog vremena: (1) elitni, (2) hedonistički, (3) sportsko–rekreativni i (4) tradicionalno–(ne)konvencionalni. Karakteristike ovih stilova su: (1) intelektualni angažman, zaokupljenost glazbom, kulturnim događanjima, informiranjem, rekreacijom i turizmom, (2) zaokupljenost „*techno*“, „*trance*“ i „*house*“ glazbom te zabavom po kaficima, u disku i na „*tulumima*“, (3) zaokupljenost aktivnim i rekreativnim sportom, odlasci na sportske priredbe, humanitarni rad i društvene igre, (4) obiteljski poslovi, tradicijske igre, folklor, odlasci u crkvu, ali i suvremenost komuniciranja (Internet) (Mlinarević, 2004). Stilove provođenja slobodnog vremena srednjoškolača Sisačko-moslavačke županije istraživao je 2008. i M. Bagarić u sklopu izrade doktorskog rada. Ekstrahirano je šest stilova. Karakteristike ovih

stilova su: (1) posjećivanje javnih tribina, bavljenje folklorom, *joggingom* ili aerobikom, odlasci u trgovine te odlasci u crkvu; pripadnici/ce stila nisu u emotivnoj vezi i ne slušaju klasičnu glazbu, ne idu na "tulum", ne gledaju vijesti, obrazovne ili znanstvene emisije i sport na televiziji, (2) kod pripadnika ovog stila interes za zabavu je isprepleten s interesima za zbivanja u svijetu i zanimljive TV obrazovne emisije; ovaj stil podrazumijeva usmjerenost na druge koji trebaju biti zabavljači i okupirati pripadnikovu pažnju, (3) odlasci na izlete, bavljenje dobrovoljnim i humanitarnim radom, odbojnost prema narodnoj glazbi, besposličarenju i dangubljenju pred trgovinom, (4) slušanje različitih vrsta glazbe, briga o kućnim ljubimcima, odlasci na koncerte narodne i moderne glazbe, popravljane stvari po kući, spremanje stana (kuće), kuhanje; pripadnik ovog stila ne: telefonira, šalje sms poruke, gleda filmove i serije na TV, gleda zabavne emisije na TV, spava ili se izležava te šeće, (5) preferiranje lagodnog i neobveznog društvenog života po različitim lokalima i diskotekovima; pripadnik se ne bavi gledanjem vijesti i sporta na TV te igranjem ili radom na računalu, i (6) sportska orijentacija dopunjena je kućnim aktivnostima i relaksiranjem uz knjigu ili računalo; pripadnik ne ide na koncerte, ne popravljaju stvari iz zabave, ne telefonira niti šalje sms poruke, ne sluša glazbu, ne čita stripove, ne planinari niti ide na izlete, ne ide u kino i ne bavi se dobrovoljnim i humanitarnim radom (Bagarić, 2011).

Zaključak

U ovom radu nastojali smo dovesti u svrshodnu vezu rizična ponašanja, vrijednosne orijentacije te životne stilove (i) preko utvrđenih tipova aktivnosti mladih u slobodno vrijeme. Zaključili smo da svako rizično ponašanje nije nužno i asocijalno. U članku smo dali posebni naglasak na istraživanja i interpretacije odnosa životnih stilova mladih, rizičnih ponašanja i vrijednosnih orijentacija. Zamisao da se možda može utvrditi da je određeni životni stil više, a drugi manje, pokazatelj rizične skupine, činila se privlačnom iz dva razloga: prvo, bio bi to doprinos teorijskoj raščlambi važnih pojmova, osobito za empirijska istraživanja, i drugo, samoj praksi u radu s djecom i mladima, ponudivši nove načine otkrivanja rizičnih skupina i tako olakšalo preventivno i/ili odgojno djelovanje. Pored toga, u članku smo doveli u svrshodnu vezu pojam

vrijednosti, tipove vrijednosnih orijentacija i životnih stilova. Vrijednosti se, pored drugih indikatora, koriste kao ključni čimbenik za objašnjavanje vrijednosnih orijentacija, životnog stila i stilova ponašanja. Vrijednosti su ono što je poželjno za pojedinca ili grupe koji ga/ih vrijednosno određuju. One utječu na odabir mogućih načina, sredstava i ciljeva djelovanja, predstavljaju kriterij za izbor pravca djelovanja čovjeka, važnosti u zadovoljavanju čovjekovih potreba i vjerovanje da je određeni način ponašanja ili krajnji cilj egzistencije osobno i društveno poželjniji u odnosu prema suprotnom (Rokeach). Životni stilovi se, u teoriji i empirijskim istraživanjima (nužno) uspostavljaju putem vrijednosti i vrijednosnih orijentacija.

U tom kontekstu nužno je da istraživači imaju jasne tipove vrijednosnih orijentacija i životnih stilova. Životni stilovi i vrijednosne orijentacije su opći načini djelovanja i mišljenja. Vrijednosne orijentacije i životni stilovi determiniraju vrednote koje utječu na ponašanje. Životni stilovi predstavljaju simbiozu prihvatanja određenih vrijednosti i ponašanja. Predstavljaju spoj implicitnih i eksplicitnih vrednota. Ljudi se međusobno opažaju kao pripadnici nekog životnog stila i djeluju u skladu s njim. Ovdje je vidljiva poveznica životnih stilova i vrijednosnih orijentacija, koje je nedopustivo odvajati ili ne dovoditi u svrsishodnu vezu u teorijskim i empirijskom istraživanjima. U konačnici, u svim empirijskim istraživanjima autori prepoznaju najviše osam stilova života i vrijednosnih orijentacija, a među njima, sadržajno i terminološki postoji velika podudarnost. To je dodatni razlog zašto se u istraživanjima ti pojmovi trebaju međusobno povezati i analizirati, osobito kod interpretacije dobivenih podataka.

Životni stil je različito shvaćena i tumačena sintagma, bilo da se odnosi na ljudsku jedinku, bilo na ljudsku grupu. Životnih stilova, kao i vrijednosnih orijentacija, ograničen je broj. Oni se u empirijskim istraživanjima grupiraju iz faktorskih analiza i služe kao model ispitivanja (i spoznavanja dominantnih) preferencija i ponašanja. Ti pojmovi se mogu definirati, za razliku od vrednota koje su „vrhovna dobra“ (Aristotel) ili ideali te se ne mogu definirati, a onda ni kvalitetno istražiti. Te vrednote psiholozi nazivaju terminalnim vrednotama, kao npr. sloboda, sreća, istina, ljubav... Ovi pojmovi, osobito u empirijskim radovima moraju biti *precizni*. Životni stil u članku smo definirali kao sklonost ispitanika da iz lepeze mogućih aktivnosti, u skladu s osobnim preferencijama, izabiru za svoje ponašanje one aktivnosti koje ih stilski obilježavaju te da ta ponašanja prakticira(ju) u svakodnevnom životu. U empirijskim istraživanjima

životnih stilova nije dokazana niti osporena mogućnost pokazivanja na rizične skupine, premda se u nekim orijentacijama i životnim stilovima može pripisati dijagnostička vrijednost u radu s mladima. Tako se uz „rizik“ vezuje uz sheme "rizik/pouzdanost" i "rizik/opasnost" te konstatira da je on sastavnica svakog ponašanja. Najčešća „polja“ rizičnog ponašanja povezuju se u istraživanju ovisničkog ponašanja o alkoholu, cigaretama, drugim drogama te sve više i drugim suvremenim ovisnostima: klađenju, ovisnosti o Internetu, brzinama itd. Međutim, svakodnevna uvriježenost korištenja tih pojmova ne upućuje na tako široku platformu koja bi bila jedinstveni „nosač“ njihova značenja. Čak se može zaključiti da je danas teško pronaći osobu koja nije ovisnik/ca o nekome ili nečemu. Kao i neki drugi pojmovi, i pojam ovisnosti, unatoč brojnoj literaturi, nedostatan je objašnjen, sve više ekspanzira.

Ne manje intrigantan bio je i pojam životnog stila. Iako je standardan otprije dvadesetak godina, raspravu o različitosti u načinima vođenja života određenih statusnih grupa pokrenuli su već Veblen i Weber. Za klasične sociološke koncepcije životni stil se odnosi na status skupine, a smisao određuje u specifičnom kolektivnom identitetu. On je karakteristika ljudi po kojoj se oni diferenciraju od drugih, kako bi bili prepoznati kao pripadnici statusnih, subkulturnih, radnih... identiteta. Tako životni stilovi funkcioniraju kao ponašajni modeli po kojima se grupe razlikuju. Tako shvaćeni oni su ponašajni orijentir. Slično je i s vrijednosnim orijentacijama. Primjerice, ako netko visoko vrednuje utilitarističku orijentaciju, to znači da se (dominantno) orijentira prema novcu, napredovanju, raznim povlasticama ili uvjetima rada (školovanja, stanovanja...), što u konačnici ne znači da je ta orijentacija „rizična“ ili da „po sebi“ označava anemičnost ili otuđenje u procesu rada.

Životni stilovi i vrijednosne orijentacije su izbori ovisni i o dispozicijama osobe svjesne da će o njezinu izboru drugi zaključivati po (njenim) manifestacijama organizacije života. Primjerice, potrošnja postaje vidljiva radi izražavanja društvenog prestiža. Prepoznatljiva je u konzumentskom ponašanju. U suvremenim sociološkim teorijama zato se implicira usvajanje općih životnih stilova. Životni su stilovi istraživani kroz nekoliko polja istraživačkih interesa: tržišta i reklama, slobodnog vremena, potrošnje, kulture, stanovanja ili socijalne stratifikacije. Slobodno vrijeme kao polje interesa istraživača životnih stilova odabrano je zbog svoje relevantnosti kao pokazatelj različitih aktivnosti koje diferenciraju pojedince u skupine ljudi različitih potreba, interesa i preferencija. To je bio dodatni razlog zbog kojeg smo u ovom radu nastojali dovesti u

svrsishodnu vezu rizična ponašanja, vrijednosne orijentacije te životne stilove (i) preko utvrđenih tipova slobodnovremenskih aktivnosti mladih.

Literatura

*** Искушение, афоризми <http://www.aphorism.ru/236.shtml>, (17. 12. 2010.)

ANIĆ, V. (2005), Veliki rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb: Novi Liber.

BAGARIĆ, M. (2011), Utjecaj općih stilova ponašanja srednjoškolaca na rizična ponašanja u slobodnom vremenu. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.

BAŠIĆ, J. (2009), Teorija prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih. Zagreb: Školska knjiga.

BECK, U. (1992), Risk Society. Toward a New Modernity. London: Sage Publications.

BELANČIĆ, M. (1970), *Opaske o dobroj ljudskoj prirodi*, Gledišta 6-7:

BEZINOVIĆ, I. (2005), *Ivana Spasić: Sociologije svakodnevnog života i Inga Tomić-Koludrović i Anči Leburiić: Sociologija životnog stila*, Diskrepancija VI (10): 125 – 128.

ČEJNI, D. (2003), Životni stilovi. Beograd: Clio.

ĐURIĆ, M. (1964), Sociologija Maxa Webera. Zagreb: Matica Hrvatska.

ĐURIĆ, V. (1975), Inovacije u društvu. Nš Gradina.

ETZIONI, A. (1961), A Comparative Analysis of Complex Organizations. New York: Free Pres.

FEATHERSTONE, M. (2001), *Životni stil i potrošačka kultura*, Diskrepancija 4 (2): 65 – 73.

FULGOSI, A., RADIN, F. (1982), Stilovi života zagrebačkih srednjoškolaca. Zagreb: Naklada CDD.

ГОЛОВИН, С. Ю. (2001) Словарь практического психолога. Москва: Харвест.

HARALAMBOS, M., HOLBORN, M. (2002), Sociologija: teme i perspektive. Zagreb: Golden marketing.

HAVELKA, N. (1975), *Istraživanje vrednosti kod nas*, : Psihologija 3-4

ILIŠIN, V., RADIN, F. (2007), Mladi: problem ili resurs. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

JANDRIĆ, A. (2007), *Evaluacija upitnika vrijednosti iz teorije životnog stila*, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja 43 (1): 31 – 45.

KOCH, R., SMITH, C. (2007), Samoubojstvo zapada. Zagreb: Ljevak.

KUNDERA, M. (1984), Šala. Sarajevo: V. Masleša.

LOCKE, E. A. (1969), *What is Job Satisfaction*, Organizational Behavior and Human Performance, No 4.

LUHMANN, N. (1991), Soziologie des Risikos. Berlin; New York: Walter de Gruyter.

LJERMONTOV, M. J. (2002), Junak našeg doba. Zagreb: Školska knjiga.

MASLOW, A. (1982), Motivacija i ličnost. Beograd: Nolit.

MATIĆ, D. (1991), *Vrijednosno odnošenje mladih prema radu*, Revija za sociologiju 3-4.

MILIĆ, V. (1978), Sociološki metod. Beograd: Nolit.

MILIŠA, Z. (1999), Odgojne vrijednosti rada. Split: Književni krug.

MILIŠA, Z. (2011), Anarhizam-prosvjedi-odgoj. Split: Naklada Bošković.

MILIŠA, Z.; TAKŠIĆ, V., RAKO, A. (1988), Vrijednosne orijentacije studenata prema radu. Zagreb: RZ RK SSOH.

MILIŠA, Z.; TOLIĆ, M.; VERTOVŠEK, . (2009), Mladi i mediji. Zagreb: Sveučilišna knjižara.

MLINAREVIĆ, V. (2004), Pedagoške implikacije stilova provođenja slobodnog vremena srednjoškolaca. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

- MLINAREVIĆ, V., MILIŠA, Z., PROROKOVIĆ, A. (2007), *Slobodno vrijeme mladih u procesima modernizacije - usporedba slavonskih gradova i Zadra*, Pedagogijska istraživanja 4 (1)
- MOTTATZ, C. (1986), *Gender Differences in Work Satisfactoin*, Human Relation, No 4.
- МУДРИК, А. В. (2006), Социализация человека, 2-ое издание. Москва: Издательский центр „Академия“.
- PERASOVIĆ, B. (2002), *Sociologija subkultura i hrvatski kontekst*, Društvena istraživanja 11 (2-3 /58-59/): 485 – 498.
- PETROVIĆ, M. (1973), *Vrijednosne orijentacije delinkvenata*. Beograd: Institut za kriminološka istraživanja.
- POZAIĆ, V. (1992), *VI. konferencija u Vatikanu: Droga i alkoholizam*, Obnovljeni život 2: 182 – 188.
- PREVIŠIĆ, V. (1992), *Učiti izvan škole i nastave*, Istraživanja odgoja i obrazovanja 9
- PREVIŠIĆ, V. (2000), *Slobodno vrijeme između pedagogijske teorije i odgojne prakse*, Napredak 141 (4)
- REJK, B., EDKOK, K. (1978), *Vrednosti, stavovi i promena ponašanja*. Beograd: Nolit.
- RICIJAŠ, N., KRAJČER, M., BOUILLET, D. (2010), *Rizična ponašanja zagrebačkih srednjoškolaca – razlike s obzirom na spol*, Odgojne znanosti 12 (1)
- ROKEACH, M. (1976), *The nature of human values system*, u: *Current percetives in social psychology*, London, University Press.
- ROT, N.; HAVELKA, N. (1973), *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- СОЛНЦЕВА, Г. Н., СМОЛЯН, Г. А. (2007), *Психологические механизмы и модели «рискового поведения»*, <http://www.isa.ru/proceedings/images/documents/2007-31/231-244.pdf>, (16. 11. 2010.).
- ŠVERKO, B. (1984), *Struktura radnih vrijednosti - jedna međunarodna usporedba*, Zadar: Filozofski fakultet: Dani psihologije 1983. u Zadru.

- ŠVERKO, B. I SUR. (1980), Psihosocijalni aspekti izbora obrazovanja i zanimanja. Zagreb: CDD SSOH.
- TANOVIĆ, V. (1977), Omladina i socijalizam. Beograd: Mladost.
- TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.; LEBURIĆ, A. (2001), Skeptična generacija. Zagreb: AGM.
- TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.; LEBURIĆ, A. (2002), Sociologija životnog stila. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- VRCAN, S. (1968), *Novo pokoljenje mladih*, Vidik 7/8
- VUJČIĆ, V. (1987), Sistem vrijednosti i odgoja. Zagreb: Školska knjiga.
- WEBER, M. (1976), Privreda i društvo. Knjiga prva. Beograd: Prosveta.
- WEBER, M. (2006), Protestantska etika i duh kapitalizma, MISL.
- WHITE, W. (1967) Čovek organizacije. Beograd: Prosveta.
- ZLOKOVIĆ, J., VRCELJ, S. (2010), *Rizična ponašanja djece i mladih*, Odgojne znanosti 12 (1): 197 – 213.
- ЗУБКОВ, В. И. (1999), *Риск как предмет социологического анализа*, Москва: Социологические исследования 4: 3 – 9.
- ЗУБКОВ, В. И. (2001), *Проблемное поле социологической теории риска*, Москва: Социологические исследования 6.
- ЗУБКОВ, В. И. (2003), Социологическая теория риска: Монография. Москва: Издательство РУДН.
- ZVONAREVIĆ, M. (1978), Socijalna psihologija. Zagreb: Školska knjiga.
- СОЛНЦЕВА, Г. Н., СМОЛЯН, Г. А. (2007), Психологические механизмы и модели «рискового поведения», <http://www.isa.ru/proceedings/images/documents/2007-31/231-244.pdf>, (16. 11. 2010.).
- TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I. (2008), *Individualizacija identiteta i životni stilovi mladih u Hrvatskoj*, Zagreb: Stručni skup nastavnika/ca sociologije 11. 1.